

УДК 343.2/7

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНАТУ Й ДИРЕКТОРІЇ (1918–1921 РР.)

Михайло КОЛОС,
кандидат юридичних наук, доцент,
суддя Конституційного Суду України (2006–2014 рр.),
заслужений юрист України

SUMMARY

The article focuses on the formation of the Ukrainian criminal law in the period of 1918-1921. The author pays attention to the fact that the Ukrainian Central Council's legislation was not applied in the Ukrainian State of Pavlo Skoropadskyi and in the period of Directorate's ruling in Ukraine. Yet these governments continued to temporarily apply some criminal law provisions of the legislation of the Russian Empire and the Russian Republic, controlled by the Provisional Government, within the required regulation of the relevant social relations, and sometimes even amended it, adapting to the circumstances emerged. At the same time, the competent authorities of the Hetmanate and the Directorate implemented criminalisation of certain actions, which were the most socially dangerous in respective spheres of public life, particularly in the economy, military affairs or matters facilitating the legal status of the convicted persons or those who were only brought to criminal liability. Attention is drawn to the fact that the criminal law legislation of the Directorate of the Ukrainian People's Republic, formed in 1921, was adopted in Poland, where the government together with the retreating army had left, and therefore it could not be applied in Ukraine.

Key words: criminal law of the Ukrainian State, criminal law of the Directorate, speculation, war crimes.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню формування українського кримінального права в період 1918–1921 рр. Автор звертає увагу на те, що в Українській Державі П.П. Скоропадського й у період правління в Україні Директорії не застосовувалося законодавство Української Центральної Ради. Проте ці уряди продовжували тимчасово застосовувати окремі кримінально-правові положення законодавства Російської імперії та Російської республіки, підконтрольної Тимчасовому уряду, у межах необхідного регулювання відповідних суспільних відносин, а інколи навіть уносили до нього зміни, пристосовуючи до обставин, що виникали. Одночасно уповноважені органи Гетьманату й Директорії здійснювали криміналізацію певних діянь, які були найбільш суспільно небезпечними у відповідних сферах суспільного буття, зокрема в економіці, військовій справі чи в питанні полегшення правового становища засуджених або тих осіб, котрі лише притягувалися до кримінальної відповідальності. Звертається увага на те, що кримінально-правове законодавство Директорії УНР, сформоване в 1921 р., було прийняте на території Польщі, куди разом із армією, яка відступала, виїхав уряд, а тому воно не могло застосовуватися в Україні.

Ключові слова: кримінальне право Української Держави, кримінальне право Директорії, спекуляція, військові злочини.

Постановка проблеми. Нетривалий період очолення влади Українською Центральною Радою (далі – УЦР) в державі супроводжувався постійним веденням проти неї бойових дій, що організовувалися як російським комуно-більшовицьким урядом, очолюваним В.І. Леніним, так і білогвардійськими військами російської промонархічної Добровольчої армії під керівництвом А.І. Денкіна та військовими формуваннями інших держав, що призвело до захоплення інтервентами міст Харкова, Луганська, Маріуполя, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, а 26 січня 1918 р. також Києва [1, с. 182–184]. Такий стан очевидно не влаштував український народ, що викликало масові заворушення, а відтак і державний переворот, який призвів до невиконання доволі прогресивних законів, прийнятих УЦР. Саме ці проблеми актуалізують тему дослідження, що спрямоване на системний аналіз і синтез розвитку українського кримінального права в період національних визвольних змагань на початку ХХ ст.

Проблеми розвитку кримінального права в Україні в 1918–1921 рр. вивчали такі відомі вчені-криміналісти, як В.К. Гришук, Е.М. Кісілюк, П.П. Михайленко, П.Л. Фріс, О.А. Чуваков. Роботи зазначених науковців стали основою для подальшого вивчення проблем формування кримінального права вказаного періоду. Деяким із них приділив свою увагу також автор статті.

Мета статті – поширення в середовищі зацікавлених осіб результатів поглибленого наукового дослідження проблем

формування й розвитку українського кримінального права, їх використання в подальших наукових пошуках і навчально-педагогічній практиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. П.П. Скоропадський, нащадок української шляхетської козацької родини, генерал російської армії, за підтримки Всеукраїнського союзу хліборобів-власників 29 квітня 1918 р. проголосив себе «Гетьманом всієї України», назвавши уряд Української Народної Республіки (далі – УНР) нездатним до розбудови української держави. На підтвердження цього він заявив: «Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна руїна й безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем, і, врешті, перед найбагатшою колісь Україною стає грізна мара голоду... Всі трудові маси населення... виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці» [2, с. 318].

Того ж дня, не беручи до уваги прийнятий УЦР Статут про державний устрій, права і вольності УНР, П.П. Скоропадський ухвалив акт «Закони про тимчасовий державний устрій України», який мав діяти до виборів «Українського Союму». Він складався з таких підрозділів: про Гетьманську владу (пп. 1–8); про віру (пп. 9–10); права й обов'язки українських козаків і громадян (пп. 11–22); про закони (пп. 23–33); про Раду Міністрів і про міністрів (пп. 34–37); про Фінансову Раду (пп. 38–41); про Генеральний Суд (пп. 42–44) [3, с. 50–53]. Положення цього акта стосувалися основ-

них правових понять і завдань, які ставились перед новою українською владою.

У зазначеному акті, попри його тимчасовий характер, містилися окремі кримінально-правові положення, що висвітлювали сутність кримінально-правової політики гетьманського уряду. Згідно з ними ніхто не міг таке:

– підлягати переслідуванню за злочини інакше як у порядку, визначеному законом (п. 14);

– бути затриманим і взятим під варту інакше як у порядку, визначеному законом (п. 15);

– бути засудженим і покараним інакше як за злочини, передбачені чинними на момент їх здійснення законами (п. 16).

Життю кожної особи, за «Законами про тимчасовий устрій», уважалось недоторканим; обшук і виймка в будинку без згоди господаря були можливими лише у випадках і порядку, визначених законом (п. 17).

Також за цим актом Гетьманові належало право помилування засуджених, полегшення їх кари та амністії зі скасуванням їх переслідування і звільнення з-під суду й покарання (п. 7) тощо.

Варто зазначити, що в період Гетьманату, як і за часів УЦР, частково продовжувало застосовуватися кримінально-правове законодавство Російської імперії, яке в разі потреби вдосконалювалося з метою пристосування до суспільних відносин, що склалися в проголошеній «Українській Державі». Це підтверджує зміст таких постанов Раді міністрів Української Держави (далі – Рада міністрів): «Про деякі тимчасові зміни кари за крадіжки, мошенство, присвоєння та розтрату і поширення підсудності карних справ мировим судам» від 14 червня 1918 р. (Державний вістник від 26 червня 1918 р. № 19); «Про деякі тимчасові доповнення ст. 1614 та 1621 «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» і зміну ст. 1625 того ж «Уложения» і примітки до неї» від 29 червня 1918 р. (Державний вістник від 05 липня 1918 р. № 20); «Про міри боротьби зі спекуляцією закордонною валютою» від 08 липня 1918 р. (Державний вістник від 18 липня 1918 р. № 20) тощо. Не припинялося застосовування й окремих законів, ухвалених російським Тимчасовим урядом.

Війна, революційна ситуація, потреба українського народу в продуктах харчування, грабійницька експропріація сільськогосподарської продукції російськими військами та зобов'язання постачати її Німеччині призвели до економічних потрясінь, які спричинили масову спекуляцію, у зв'язку з чим виникла потреба боротьби з нею. Із цією метою Рада міністрів ухвалила тимчасовий Закон «Про карну відповідальність за перевищення граничних цін та за спекуляцію» від 24 липня 1918 р. (Державний вістник від 24 липня 1918 р. № 27). У ньому спекуляцію було визначено як «продаж предметів насущного харчу або іншої необхідної потреби, або матеріалів служачих задля їх готування по цінах, які перевищують граничні встановлені в законнім порядку, а рівно ж і в замахові на такий продаж» (ст. 1). Спекуляція, залежно від обсягу й ціни товару, ділилася на просту, торговельну та промислову. Відповідальність за неї мали нести організатори й виконавці, підбурювачі та пособники, як рядові, так і службові особи і спеціальні суб'єкти. Була розроблена система покарань за цей злочин, яка включала позбавлення волі на певний строк і чітко визначені суми грошових стягнень, позбавлення особливих прав та переваг і призначення примусових робіт, перебування у виправних арештантських відділах і заборону здійснювати торгівлю на певний строк, конфіскацію товарів або матеріалів, що належали засудженому чи були предметом злочину, й оголошення вирoku за кошти цієї особи в одній або кількох газетах, на вибір суду [4, с. 166–169].

У Законі «Про Українське громадянство», ухваленому Радою міністрів 02 липня 1918 р., передбачалась кримінальна відповідальність за прийняття громадянином

Української Держави без належного дозволу «підданства» іншої держави. Особа, винна в цьому протиправному діянні, підлягала покаранню, установленому в частині першій статті 325 Уложення. Такій особі заборонялося також повернення до України [5, с. 346].

У період Гетьманату було розроблено законопроекти інших важливих актів кримінально-правового змісту. Наприклад, у листопаді 1918 р. Міністерство юстиції підготувало законопроекти: «Про захист життя, недоторканості й честі особи Гетьмана всієї України» [6, с. 179–180], «Про деякі зміни, у зв'язку з виданням Статуту про військовий обов'язок в Українській Державі, постанов чинного закону про кримінальну відповідальність за ухилення від військового обов'язку» [7, с. 181]. Ці та інші законопроекти не могли реально вплинути на криміналізацію або декриміналізацію тих чи інших протиправних діянь, оскільки не були введені в дію. Проте вони надають можливість уявляти напрями розвитку кримінально-правового законодавства Української Держави.

Уважаємо за важливе звернути увагу на факт заснування в часи керівництва Українською Державою П.П. Скоропадським Української академії наук у м. Києві та забезпечення її фінансування, що сприяло розвитку в Україні фундаментальних академічних наукових досліджень, зокрема, і в галузі національного кримінального права [8, с. 69–72].

Однак і цей уряд, незважаючи на важливий поступ у зміцненні державності, розвитку академічної наукової структури, не зміг задовольнити нагальні потреби суспільства. До того ж Гетьман допустив істотні помилки в кадровому формуванні урядових структур, систематично здійснювалося втручання закордонних партнерів в економічну політику держави, що підтверджується даними Меморіалу, з яким звернулися до П.П. Скоропадського 21 травня 1918 р. просоціалістичні партії. Вони стверджували, що гетьманський Кабінет міністрів не є «Український по своїй складу і по своїй політичній орієнтації», до нього «не увійшли представники українських партій і українських груп (українські діячі), які власне творили Українську Державу». Навпаки, до нього «увійшли російські кадети, октябристи та взагалі представники тих неукраїнських груп, які завжди вороже ставилися до українського руху й до української державності, поборювали їх з усіх сил в ім'я «єдиної, неділимої Росії» тощо [9, с. 331].

Повстання проти гетьманської влади підняли ті самі просоціалістичні партії. Вони утворили тимчасовий орган управління повстанням – Директорію. До її складу увійшли такі загальновідомі діячі, як В.К. Винниченко, С.В. Петлюра та інші. Унаслідок цього 14 грудня 1918 р. П.П. Скоропадський зрікся влади, а Рада міністрів склала свої повноваження. До керівництва державою прийшла наступна тимчасова влада – «Директорія УНР».

Першим актом, замінити який у майбутньому мала конституція, став Закон «Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР» [10, с. 62–65]. Він складався з Преамбули і чотирьох розділів: Верховна влада (ст. 1), Директорія УНР (ст. 2–4), Законодавство в УНР (ст. 5–14), Рада Народніх Міністрів (ст. 15–19). За цим законом, до повноважень Директорії УНР в особі її Голови, крім іншого, належало затвердження ухвалених «Державною Народньою Радою» законів (пп. «а» ст. 2), оголошення, «на пропозицію Ради Народніх Міністрів», актів амністії та помилування (пп. «г» ст. 2). У вказаному акті також було закріплено, що «після оприлюднення закону у Вістнику державних законів» він набрав «обов'язуючої для всіх сили» у строки, установлені в ньому, а якщо такі строки не було визначено, то з дня отримання примірника названого офіційного видання.

Уважаємо, що економічні, політичні, у тому числі пов'язані з війною, та організаційні умови для законодавчої діяльності Директорії УНР, порівняно з УЦР УНР і Гетьманатом, значно

погіршилися. Були втрачені значні території держави, зокрема й столиця – м. Київ, де знаходилися основні підприємства, завдяки діяльності яких здійснювалося фінансове забезпечення державотворчих процесів, а також були кращі умови для організації ухвалення, друкування, оприлюднення законів і своєчасного доведення їх до відповідних суб'єктів, зобов'язаних використовувати акти в повсякденній діяльності. Отже, кримінально-правова політика Директорії УНР розвивалася так само, як при попередніх українських урядах. Вона продовжувала використовувати ті самі законодавчі акти Російської імперії та Російської республіки, підконтрольної Тимчасовому уряду, уносячи до них окремі зміни й доповнення. Водночас кримінально-правове законодавство періоду Гетьманату Директорія не застосовувала. Особи, які вчиняли злочини в часи правління П.П. Скоропадського, звільнялися від відповідальності й покарання в порядку амністії, а провадження у справах, у яких слідство не було завершено, припинялося.

Це підтверджується, наприклад, змістом таких законів Ради народних міністрів УНР: «Щодо полегшення долі громадян, що їх покарали Германськими та Австро-Угорськими військово-польовими судами» від 09 січня 1919 р. (Вістник державних законів для усіх земель Української Народної Республіки від 21 січня 1919 р. № 2, ч. 29); «Про амністію осіб, які вчинили на території України за час з 29 квітня до 14 грудня 1918 року нового стилю включно злочини проти влади Гетьмана України» від 09 січня 1919 р. (Вістник державних законів для усіх земель Української Народної Республіки від 23 січня 1919 р. № 3, ч. 46); «Про полегшення становища осіб, що заподіяли карні злочини» від 24 січня 1919 р. (Вістник державних законів для усіх земель Української Народної Республіки від 20 лютого 1919 р. № 9, ч. 110); «Про амністію осіб, що заподіяли політичні і карні вчинки, та про пільги» від 15 листопада 1919 р.; «Про амністію» від 24 березня 1921 р. тощо [11, с. 182, 182–183, 185–187, 199–201, 210–211].

Необхідно зауважити, що надійна та якісна охорона засуджених у місцях ув'язнення за будь-яких політичних режимів була індикатором внутрішньої сили й організаційної здатності держави. Проте особливо важливе значення вона має в умовах державних переворотів (революцій), війни та нестабільного законодавства, коли всі суб'єкти суспільних відносин є однаково вразливими. Такі проблеми мали місце, зокрема, у часи Російської імперії, УНР та інших державних утворень. Саме під час переломних історичних подій найбільш чітко виявляється соціальна роль тюремних і конвойних охоронців, адже їхня недбалість або зловживання службовим становищем автоматично призводять до людських страждань і злочинів. Одним із таких злочинів є умисне, протиправне залишення засудженими місць ув'язнення. У зв'язку з цим Рада народних міністрів УНР 11 січня 1919 р. ухвалила Закон «Про доповнення «Уложения о наказаніях уголовных и исправительных» новою статтею 452-1, яким цю норму було внесено до розділу 3 «Про злочини і проступки чиновників поліції» глави 11 «Про злочини і проступки чиновників по деяких особливих видах служби» Уложения. Суб'єктами відповідальності, за цим складом злочину, могли бути начальники конвої, конвойні чи тюремні охоронці, які недбало виконували свої обов'язки з охорони засуджених поза місцями їх ув'язнення, що призвело до втечі останніх (ч. 1), або умисно сприяли чи допомагали засудженим у здійсненні втечі за межами місць ув'язнення (ч. 2). Як правило, такі протиправні діяння вчинялися під час етапування засуджених або в процесі використання їхньої праці за межами установ виконання покарань. Криміналізація таких діянь підтверджує наявність в УНР періоду правління Директорії проблем, пов'язаних із забезпеченням виконання кримінально-правових покарань.

Показовим є також факт установлення Радою народних міністрів УНР у Законі «Про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнства» від 24 січня 1919 р. (Вістник державних законів для усіх земель Української Народної Республіки від 08 лютого 1919 р. № 5, ч. 68) кримінально-правового покарання за образу словом, у письмовій формі чи дією громадянина УНР з метою зневаження його національної честі чи гідності (ст. 1); за вияв публічної або прилюдної зневаги словом чи дією щодо державної або громадської інституції чи народності або окремої особи з метою образи національної честі чи гідності будь-якої народності УНР (ч. 1 ст. 2), у тому числі вчинення способом розповсюдження чи прилюдного виставлення друкованих творів, малюнків або «образів» (ч. 2 ст. 2). За цим законом, визнавалося злочином також навмисне розміщення на папері, поданому до державної чи громадської інституції або її урядовим особам, висловів, образливих для національної честі чи гідності будь-якої народності УНР.

Важливу роль у суспільстві мав би відіграти Закон Ради народних міністрів УНР «Про відновлення гарантій недоторканості особи на території УНР» від 28 лютого 1919 р. (Вістник державних законів для усіх земель Української Народної Республіки від 03 травня 1919 р. № 17, ч. 231). У ньому передбачалося, що кожний громадянин УНР може підлягати переслідуванню й позбавленню волі лише за передбачені належним карним законодавством злочинства (ст. 1); адміністративна влада, винна в позбавленні будь-кого волі всупереч ст. 2 цього закону, мала нести за це відповідальність як за перевищення влади та незаконне позбавлення волі відповідно до положень ст. ст. 341 і 1540 Уложения (ст. 3).

Водночас із метою зміцнення дисципліни у військових формуваннях УНР Головний командуючий 24 травня 1919 р. видав наказ «Про посилення відповідальності за військові злочини». Цей акт мав діяти в період ведення бойових дій, а покарання визначалися згідно з Військовим статутом про кару. Відповідно до положень цього Статуту, за невиконання наказу начальника у військових частинах призначалося покарання у вигляді каторги строком до 12 років (ст. 1); за озброєний чи незброєний опір проти виконання наказу начальника (ст. 2), за напад на пост або військову варту (ст. 3), за заподіяння тілесних ушкоджень і обману, з метою ухилення від військової служби (ст. 4), за дезертирство (ст. 5), за порушення службових обов'язків під час несення вартової служби (ст. 6), за невиконання бойового наказу (ст. 7), за підбурювання вояків під час бою словами, прикладом або іншими діями до дезертирства або іншого ухилення від бою (ст. 8), за навмисне поширення чуток, які можуть викликати страх або безлад у війську (ст. 9), за здачу в полон (ст. 10), за здачу начальником доручених йому армій або відділу для винних осіб передбачалося покарання у вигляді смертної карі.

Крім того, у ст. 12 наведеного наказу із посиланням на п. 5 ст. 217 Військового статуту про кару зазначено, що начальник не підлягає кримінально-правовій відповідальності, якщо він під час бою уб'є або поранить підлеглого, який опирався йому, через страх повернувся назад і підбурив на це інших вояків або поширював серед них панічні настрої чи «вчиняв неполадок», якщо в начальника не було інших засобів припинити опір підлеглому чи запобігти вчиненню ним названих діянь [12, с. 183–184, 184–187, 191, 192–193].

Розгляд справ про військові злочини, а також кримінальних справ щодо військовослужбовців, які вчинили інші правопорушення (грабежі, убивства, зґвалтування, крадіжки, розтрату державного майна чи грошей та інші тяжкі порушення дисципліни), мали здійснювати спеціальні військові суди. Згідно із Законом «Про надзвичайні військові суди» від 26 січня 1919 р., створювати їх мали право військові начальники не нижче рангу командира бригади.

У період функціонування Директорії УНР також велася боротьба правовими засобами зі спекуляцією, шахрайством, незаконним продажем спиртних напоїв військовослужбовцям, ворожою агітацією та іншими правопорушеннями. Більше того, Рада народних міністрів не лише здійснювала криміналізацію або декриміналізацію встановлених нею або попередніми українськими державними органами протиправних діянь, а й своєю владою 17 травня 1920 р. *de jure* анулювала в Україні дію правових актів українського та російського радянських урядів і відновила дію актів УНР, що не мало істотних юридичних наслідків. А вже в листопаді-грудні 1920 р. український уряд був вимушений емігрувати до Польщі, а тому продовжував свою діяльність за кордоном. Саме там було ухвалено Закон Ради народних міністрів УНР «Про амністію» від 24 березня 1921 р., Закон «Про відновлення чинності органів судової влади УНР та надання напряму справам, що виникли у відповідних органів окупаційної влади» від 04 жовтня 1921 р., низку інших актів, що стосувалися вдосконалення кримінального законодавства.

Отримані в процесі дослідження відомості дають підстави для таких висновків:

1. Кримінально-правове регулювання й охорона суспільних відносин в Україні 1918–1920 рр. здійснювалося в умовах перманентної війни та системної окупації національної території іноземними військами.

2. Військовий стан у державі не сприяв послідовному розвитку українського кримінального права, що призвело до тимчасового використання кримінально-правового законодавства Російської імперії та Російської республіки після внесення до їхнього змісту відповідних змін і доповнень.

3. У тимчасових конституційно-правових актах урядових установ Гетьманату й Директорії, як правило, закріплювалися кримінально-правові положення, що спрямовувалися на охорону таких правових цінностей:

- законності притягнення до кримінальної відповідальності й проведення слідчих дій;
- законності обмеження свободи арештованих осіб;
- законності й обґрунтованості призначеного покарання;
- правомірного полегшення долі злочинців способом застосування до них амністії та помилування.

4. Кримінально-правові акти українських урядів 1918–1920 рр. за змістом відповідали сутності суспільних відносин, що існували під час війни, і призначалися для такого:

- кримінально-правової охорони нормального управління державою та її збройними силами;
- кримінально-правової охорони суспільних відносин у сфері забезпечення життя, здоров'я, честі, гідності людини й правопорядку;
- кримінально-правової охорони матеріальних цінностей, що забезпечували нормальну життєдіяльність мирного населення держави та її війська.

5. Прийняті Радою народних міністрів УНР в 1921 р. правові акти після відступу армії й урядових структур за кордон України не мали регулятивної чи охоронної цінності, так як на той час уже були відсутні механізми їх виконання, об'єкти впливу та суб'єкти відносин, яких мали стосуватися ці акти.

Список використаної літератури:

1. Колос М.І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття) : [моногр.] : у 2 т. / М.І. Колос. – К. ; Острог, 2011. – Т. 1 : Освіта, наука, законодавство. – 2011. – 448 с.
2. Скоропадський П.П. Грамота до всього Українського державотворення, X–XX ст. : у 10 т. / редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 7 : Відродження української державності / упор., передм. та прим. Д. Павличко. – 2008. – 704 с.
3. Закони про тимчасовий державний устрій України // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / упор.: І.О. Кресіна, О.В. Батанов ; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – 3-те вид. – К. : Юридична думка, 2011. – 328 с.
4. Про карну відповідальність та перевищення граничних цін та за спекуляцію : Тимчасовий Закон Ради міністрів Української Держави від 24 липня 1918 р. // Кісілюк Е.М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.) : [моногр.] / Е.М. Кісілюк. – К. : Вид-во Європейського університету, 2011. – 232 с. – У додатку.
5. Про українське громадянство : Закон Ради міністрів Української Держави від 2 липня 1918 р. // Україна: антологія пам'яток державотворення, X–XX ст. : у 10 т. / редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 7 : Відродження української державності / упор., передм. та прим. Д. Павличко. – 2008. – 704 с.
6. Про захист життя, недоторканості й честі особи Гетьмана всієї України : Законопроект Міністра юстиції від 27 листопада 1918 р. // Кісілюк Е.М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.) : [моногр.] / Е.М. Кісілюк. – К. : Вид-во Європейського університету, 2011. – 232 с. – У додатку.
7. О некоторых изменениях, в связи с изданием Статута воинской повинности Украинской державы, постановлений действующего закона об уголовной ответственности за уклонение от воинской повинности : Законопроект Министерства юстиции // Кісілюк Е.М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.) : [моногр.] / Е.М. Кісілюк. – К. : Вид-во Європейського університету, 2011. – 232 с. – У додатку.
8. Колос М.І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття) : [моногр.] : у 2 т. / М.І. Колос. – К. ; Острог, 2011. – Т. 1 : Освіта, наука, законодавство. – 2011. – 448 с.
9. Меморіал «Українського національного державного союзу» Гетьманові П.П. Скоропадському від 21 травня 1918 року // Україна: антологія пам'яток державотворення, X–XX ст. : у 10 т. / редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 7 : Відродження української державності / упор., передм. та прим. Д. Павличко. – 2008. – 704 с.
10. Закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / упор.: І.О. Кресіна, О.В. Батанов ; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – 3-те вид. – К. : Юридична думка, 2011. – 328 с.
11. Кісілюк Е.М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.) : [моногр.] / Е.М. Кісілюк. – К. : Вид-во Європейського університету, 2011 – 232 с. – У додатку.
12. Кісілюк Е.М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.) : [моногр.] / Е.М. Кісілюк. – К. : Вид-во Європейського університету, 2011 – 232 с. – У додатку.